

Vince Jánosné

Életrajz

Vince Jánosnét városmajori otthonában látogattam meg. Az alig 40 éves ház, ahová lánya, Judit születése után költözött férjével, Jánossal, még mindig rendezett, jó állapotú.

Otthonában – néhány éve, férje halála és a közelmúltban Izraelbe alijázott Marci unokája távozása óta Bickó kutyával élnek kettesben. A lakás magán viseli két értelmiségi ember ízlését, sok száz könyv, külföldről hozott, inkább eszmei értéket képviselő tárgyak, rézkarcok, puha párnák, kényelmes bútorok, több, olvasásra, keresztretjvényfejtésre vagy jóízű beszélgetésre hívogató, meleg fényt árasztó sarok.

Anyai dédapám, Hoffmann Manó, aki tíz évvel a születésem előtt halt meg, néptanító volt, állami elemiben, alsó tagozatban tanított vidéken, és amikor nyugdíjba ment, a fiához-menyéhez [Hadinger Ede és felesége] költözött a Thököly út 17-be. Dédanyámról nem hallottam sokat, ő nagyon mélyen vallásos volt. Nagyszüleimtől, szüleimtől túl sokat nem hallottam róluk. Kóser háztartást vezettek. Dédapám óriási étvágyáról volt híres. Menye, a nagyanym mindig kínálta, egyen papa! Én? Esem! Nem, papa, maga nem eszik, hanem fal...

Apai nagyanym, Hirsch Leonóra 1860-ban született, valahol a Délvidéken, úgy emlékszem, Zentán, sokgyerekes zsidó családból származott, ahol nem tudom, miért, németül beszéltek – nem jiddisül, az irodalmi németet beszéltek egymás között. Apai nagyapám, Deutsch Ignác papírügynök volt, egy úton rosszul lett, többet nem látták, meghalt. Feltehetően vidéken lett eltemetve, hogy hol, nem tudom. Nagyanym szerint nyilván infarktust kapott, hiszen nagyon kövér ember volt, s nem volt jó a szíve. Ez idő tájt apám hat-hét éves lehetett...

Hét gyerekkel maradt özvegyen a nagyanym, s a legfiatalabb két és féléves volt. Nagyanym legidősebb fiútestvére jómódú bőrgyáros volt, úgy hívták a bőrgyárát, hogy Hirsch Jakab Színes Bőrgyár, ő segítette őket [Feltehetően a Hirsch A. Jakab Bőrgyárról van szó. A Hirsch család a 19. sz. közepétől bőrkereskedelemmel foglalkozott a Belvárosban. Hirsch Jakab fia, György kezdett bőrgyártásba Újpesten. Kezdetben 10-12 emberrel és leselejtezett gépekkel gyártottak kesztyű- és díszmübböröket. Igazi gyárnak 1940-től tekinthető a bőrgyár, amikor már a magyarországi kecskebőrök 65%-át dolgozták fel. Saját bőráruházuk volt a Károly körúton. A gyár a második világháborút kisebb sérülésekkel átvészelt, 1948 márciusában a többi újpesti bőrgyárral együtt államosították, neve Díszmübbőrgyár lett. – A szerk.]. Nem rendszeresen, az igaz, hanem ha jelezték, hogy rászorulnának. Ő fizette például a lakbérüket, ami akkoriban nem volt kis pénz, több mint száz pengőt tett ki, az akkori álomfizetés, a kétszáz pengő felét. Nagyanymék összkomfortosan laktak a Thököly út 38-ban – ma is ugyanúgy néz ki a ház, mint akkor, nyolc

egyforma, úgynevezett Beszkárt ház volt –, egy háromszobás lakásban, de nem túl nagy kényelemben, személyzet nélkül, és a nagyanyám mindent maga csinált, még sajtot is, és nem is vezetett kóser háztartást. Végig ott maradtak abban a lakásban, fel sem merült, hogy kisebbbe költöznének. Nagyanyám rendkívül művelt nő volt, zeneileg is, pedig soha nem tanult semmilyen hangszeren, könyvtárunk sem volt, kölcsönzött könyveket, így szerzett műveltséget.

Hirsch Jakabék a Honvéd utcában laktak, nagyon szép polgári lakásban, háztartási alkalmazottal. A feleségét Ilkának hívták. Jakab bácsi nagyon kellemetlen természetű, mogorva ember volt. Többször hívott meg bennünket ebédre, de ezek az ebédek csendesen teltek el, szinte szótlánul.

Nagyanyám bölcsen és nagy rezignációval fogadta az özvegységet, egész nap horgolt a Városligetben, a gyerekek meg egymást nevelték. Olyan is volt, hogy a nagyanyám hazajött, és teljes csend volt a lakásban, hét gyerek – négy fiú, három lány – mellett! Ez azt jelentette, hogy a nagyobbak gombfociztak, és a kicsik az ablak közé voltak zárva. És ha a gyerekek azt mondták, hogy: „Mama! Éhesek vagyunk”, akkor a nagymamám azt felelte: „Nyaljatok sót! Attól szomjasak lesztek, vizünk korlátlanul van.” A lányok gyönyörűek voltak, és valamennyien jómódú fiúkhoz, bankfiúkhoz vagy tőzsdésekhez mentek feleségül, ami akkor nagyon sokat jelentett. A fiúk jóképűek voltak, és nem szerelemből nősültek. Mindannyian érdekből házasodtak, egyre gazdagabb nőket vettek feleségül.

Az első fiú, Pali textilszakmát tanult, és háromszor nősült: az első felesége a Miskolczy Márta volt, a családban csak így emlegettük, hogy Pali elvette az Újpesti Tarkánszövőt [A Miskolczy Kendőgyár érdekeltségébe tartozó Újpesti Tarkánszövő és Kikészítőgyár Rt.-ről van szó. – A szerk.], aminek a tulajdonosa Márta apja, Miskolczy Ignác volt. Őt gazdag zsidó gyárosokkal együtt a Rabbiképző épületében verték agyon a nyilasok. Ebből a házasságból két lány született: Judit, aki harminc évesen súlyos depressziója miatt öngyilkos lett, és Mariann, aki ma is él, hetven év felett van, a férjét Szegő Jánosnak hívják, mérnökember, és hűtőgépgyáraik vannak Brazíliában. Ők nagyon jómódúak most is. A második felesége a „Preisz Pékség”, azaz Preisz Annus volt, majd a Techel és Tusák Paplangyár tulajdonosának lányát vette el. Több bérháza is volt, a Szemere utcában és a Benczúr utca 1. is az övé volt, szobalány, szakácsnő, lány a gyerekek mellett. Nagyon elegáns volt a Szemere utcai lakás, ott voltunk sokszor. De mindig éreztetve volt velünk az, hogy mennyivel jobban élnek, mint mi.

Paliék annyira nem voltak vallásosak, hogy karácsonyt tartottak, ahová mindig meg is hívtak engem, és az ajándékok a fa alatt voltak. Elég furcsán éreztem ott magam. Pali katolikus papként bujkált egy kispesti parókián, így menekült meg. Talán 1948-ban mehetett ki Brazíliába, ott cukrászdát nyitottak, és kábé húsz évig ebből éltek. Mariann 1956-ban ment ki az apja után.

Andor, a második fiú Gyöngyösön elvette Kardos Klotildot, a „Kardos Fatelep” tulajának lányát, aki rendkívül csúnya nő volt. Gyermeük nem született. Anyám mesélte, hogy látta őket vőlegénymenyasszonyként, és amikor Klotild odahajolt Andorhoz, hogy megcsókolja, az ellökte magától. Anyám úgy mesélte, ő már akkor érezte, ez nem lesz jó házasság. Mégsem válás vetett véget a házasságuknak, a fasizmus lerendezte, mindketten Auschwitzban pusztultak el.

Miklós elvette anyám unokatestvérét, aki zongoratanárnő volt, Hadinger Ilonát, s később ők hozták össze anyámat apámmal. Miklós munkaszolgálatban halt meg. Miklóséknak egy lányuk született, Klári, aki mindvégig titkolta zsidóságát, és Angliába ment férjhez. Utolsó, harmadik férje a londoni

repülőtéren a feltálandó menüket állította össze, s nem tudta, hogy milyen vallású a felesége. Egyszer voltak látogatni Magyarországon. A feleség nevetve mesélte – erre emlékszem –, hogy nézték otthon a tévét, egy operaénekes adott elő áriákat, és a férj megszólalt: „Nézd, ez a hülye zsidó énekel, ahelyett, hogy dolgozna.” És Klári ezen akkor is csak nevetett. Klárinak az első házasságából született gyermeke, a második férje pedig kereskedelmi hajós volt, ott is éltek, a hajón.

A negyedik fiú az apám volt, Dezső Árpád. Ő magyarosította a nevét kábé tizenhét-tizennyolc éves korában Deuschról Dezsőre. Az okát nem tudom, és a testvérei közül a lányok voltak azok, akik nem magyarosítottak, a fiúk igen.

A három lánytestvér: Jolán, Ilonka és Katica volt. Jolán férje, Vajda Marcell terménytőzsdés volt, egy fiuk született, aki Izraelben élt és dolgozott, a Bank Hapoalimnak volt az igazgatója. Kétszer nősült, a második felesége csodálatos nő volt, aki már ott, Izraelben született, ezredesként szolgált az izraeli hadseregben, majd leszerelt, s ezután a jeruzsálemi polgármesternek lett a titkárnője. Még él, nyolcvan év körüli lehet. Egy közös gyerekük született, és gondolom, néhány unokájuk van most. 1990 körül látogattuk meg őket, nagyon kedvesek voltak velünk.

Ilonka Pesten élt, három-négy éve halt meg, a századik születése napját követő pár héttel. A századik születésnapját nagyon szépen ünnepelték meg, zászlókkal, tükörrre helyezett hatalmas tortával. Az ő férje hitközségi vezető volt. A fiuk a tévénél volt vezető állásban. Ilonka néni valamennyire még elment templomba, nyaranta üdült az ortodox hitközségi üdülőben, hiszen elvárták tőle a férje beosztása miatt, de nem volt vallásos.

Jolán és Ilonka a Szent István park 25-ben volt a zsidóüdözéskor (ott halt meg a nagyanyám is), ami védett ház volt. Bár a védett házakba csak menlevéllel lehetett menni, annak akkor nem sok gyakorlati jelentősége volt a zsidók biztonsága szempontjából.

Katica, a harmadik lány – ellentétben a másik kettővel – buta és rosszindulatú volt. Brucker Henrikhez ment feleségül, akinek svájci textilképviselete volt. A férj súlyos cukorbeteg volt, ami Auschwitzban szünetelt, talán az éhezéstől. Nagyon későn érkezett haza onnan, 1945 szeptemberében. Katica hamis papírokkal vészelte át, bujkált a holokauszt alatt, például a nyaralójukban a Rómaifürdőn, erdélyi menekültnek adva ki magát.

Minden gyerek érettségizett, és olyan szakmát tanult, amivel meg lehetett élni. Nem egyházi iskolában tanultak. Például az apám a bőrszakmát, Miklós vegyészetet, Pali textilszakmát, Andorról nem tudok, a lányok mind tudtak varrni is. Egyikük sem élt vallásos életet.

Az anyai dédapa, Hadinger Lipót Tolna megyében, Györkönyben volt sokgyerekes mészáros [Györköny – nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 2800 főnyi, főleg német lakossal. – A szerk.]. Minden gyerekét tizennégy éves korában önállósította. Ez azt jelentette, hogy például nagyapám, Hadinger Ede, aki csak négy elemi végzett, tizennégy éves korában kapott egy szarvasmarhát, és avval gyalog elindult Budapestre önálló életet élni, majd ő is mészáros lett. Akkoriban a Garay téri piac még nem ilyen formájában létezett, illetve épületrésze nem volt, így ő standon árult. Egyre nagyobb tételekben. És húsz-huszonkét éves korára már fióküzletei voltak: a Szív utcában, a Garay téren, a Cserhát utca sarkán. Több alkalmazottja is volt, segédjei voltak, akik nála szabadultak fel, ő vizsgáztatta le őket. Hitközségi szállító is volt, és nagyon fiatalon, huszonkét éves korában meg is

nősült.

Egy Hoffmann Hermin nevű, nagyon szép, nagyon okos, szellemes, elegáns, igényesen öltözködő, vallásos nőt vett feleségül. Herminnek nagy szerepe volt az üzlet fellendülésében, rengeteget segített, dolgozott a férjének. Róla alig tudok valamit, négy évvel a születésem előtt halt meg gyomorrákban. A testvére vagy unokatestvére Stern Samu volt, a hitközség akkori elnöke. Nagypapa is ismerte a vallást, de nem volt bigott vallásos.

Hadinger Ede, mint mondtam, kóser mészáros volt. De a háztartásuk csak a húsok, felvágottak szempontjából volt kóser. Nagypám üzlete és lakása két háznyira volt tőlünk, a Garay tér 12-ben. Saját házban. Az első emeleten az egyetlen erkélyes lakás az övé volt. Három szoba volt, az egyikben egy óriási zongora és egy tonettszekrény volt, a középsőben, az ebédlőben egy nagy ebédlőasztal, egy dívány volt, ezen kívül csak a hálószoba volt. A háztartását egy Katica nevű alkalmazott vezette, aki vidékről érkezett, és úgynevezett „szombatos” volt [lásd: szombatosok]. Később derült ki, hogy rendszeresen lopott nagypámtól.

Nagypám nagyon jó szakember volt, a Mészáros Ipartestület [Mészárosok és Hentesek Ipartestülete] alelnöke volt tizenvalahány évig. Egyszer elvitt magával a Hűvösvölgybe, ahol átadtak akkor egy Aggok Házát idős mészárosok számára, nagypám mondott avatóbeszédet, ő szervezte az egészet. Tekintélyes ember volt, mindenkit ismert, és mindenki ismerte a szakmában. Kóser mészáros korától adott arra, hogy templomba járjon: a volt Aréna úti [ma Dózsa György út] templomba nagyobb ünnepekkor, Sábátkor pedig a Thököly útra, egy kisebb imaházba.

A Garay téri üzlet pincéjében – kicsit nagyképűen – az volt kiírva, hogy „szalámigyár”, öt-hat nem zsidó alkalmazottal folyt a húsfeldolgozás és egy mesgiákkal, Kohn úrral, akit a hitközség küldött oda. Latabárék is nála vásároltak. Ugyanakkor, hitközségi szállítóként kórházakba is vittek húst. Emlékszem, maga az üzlet is szinte a mennyezetig csempézve volt, fehér-bordó díszítéssel, pultok voltak, tőke, ahol a húsokat vágták, azt naponta sikálták például, és a mesgiák, mivel szépen is rajzolt, ő csinálta az ártáblákat, amihez rajzokat is mellékel, például a párizsihoz az Eiffel-tornyot. Semmilyen fűtés nem volt, télen dermesztő hideg volt, anyám, ha néha kisegíteni ment oda, borzasztóan szenvedett emiatt. Egy idő után elválasztották a helyiséget, mert a kóser vágodának külön kellett működnie, és a csirkéket például Friedmann úr vágta csak le. A pincében, amely világos és tiszta volt, az országban az elsők között üzemelt nagy hűtőkapacitás, egy óriási szoba végig hűtőnek volt kialakítva, ahol olyan minőségű felvágottakat csinált, hogy például a hagyományos Budapesti Nemzetközi Vásáron kábé 1940-ben, „Hanna Szalámigyár” néven működő pavilonjában sorba álltak az emberek [Az első BNV – ezen a néven – 1925-ben volt, de előzményének tekinthető az 1906-ban először megrendezett Tavaszi Árumintavásár, amely később a Keleti Vásár nevet kapta. – A szerk.]. Az asszony [Hermin] rendkívül szorgalmas volt, öt órákor már az üzletben, a pénztárban ült, télen-nyáron. .

A nagypámnak, emlékszem, nagy baráti köre volt, minden áldott nap összejöttek a nagypapa lakásában alsózni a barátai: a Mészáros Ipartestület elnöke, a Kollár úr, egy állatorvos, a Bojniczer és egy Jánosi nevű mészáros, aki valami funkciót töltött be a testületnél. Kártyázás közben bort ittak, és engem annyira idegesített az, hogy ugyanazt a mondatot – „Mit mondott a kabai asszony? Igyunk egyet, komámasszony!” – vagy ötvenszer elmondták.

Az anyai nagyapámat azért nem szerettem, mert belém nevelték, hogy „a nagypapát szeretni kell”. Érzelmileg ellenálltam. Nagyapa rendkívül erőszakos ember volt, nem tűrt semmiféle ellentmondást, hiába szerettem volna vele vitatkozni, nem lehetett. Sokat jelentett, hogy ő jómódú ember volt, a család pénzügyi helyzetét mindig ő tette rendbe, mivel apám hol állásban volt, hol nem. Bőrkereskedése volt, és hol tönkrement az üzlete, hol pedig B-listára tették [A B-listázás az állami alkalmazottakat érintette. Nincs utalás arra, hogy Vince Jánosné apja valaha is állami alkalmazott lett volna, úgyhogy ez valószínűleg tévedés. – A szerk.]. Anyagilag tőle [a nagypapától] függött a család. Velem is gavallér ember volt, mégsem szerettem. Sokszor ölébe vett, különféle beceneveket adott nekem és zsebpénzt! Ha bementem az üzletébe, annyi pénzt adott, hogy két-három napig főzhettünk belőle. A házasságuk, egész biztos, hogy nem volt jó, mert a nagyapám egy durva, goromba ember volt, a nagyanyám meg egy finom, szellemes, okos nő volt. Ennyit tudok a nagyanyámról, meghalt még az én születésem előtt, 1922-ben.

Anyám, Hadinger Erzsébet a Váci utcai leánygimnáziumban érettségizett. Nagyon művelt nő volt az anyám. Otthon francia- és némettanárnő foglalkozott vele, mindkét nyelven szépen beszélt is. Görögöt tanult az iskolában, és borzasztó ügyként kezelte, és évekig mesélte is, hogy egyszer megbukott belőle. Volt egy franciatanárnője, aki később nagyon elszegényedett, idős is volt már, őt támogatta anyagilag. Anyám, úgymond, úrilány volt – ezt akkoriban így mondták –, és nem dolgozott, egy úrilány nem dolgozik. Tárlatokra járt, a festményeket nagyon szerette, volt is érzéke a művészetekhez. Rajzolni is tanult, tehát ő azt tette, amit szeretett, aminek örült. A házasságkötése [1922] előtt a Thököly út 17-ben lakott [A nagypapa tehát valamikor 1922 körül vett saját házat a Garay tér 12. szám alatt, és akkor költözött el a Thököly út 17-ből. – A szerk.].

Anyámnak egy testvére volt, a Hadinger Gyuri – ő később Hidasra magyarosította a nevét –, aki a Szent István Gimnáziumban érettségizett, és nagyon nagy töreként élte meg kamaszként anyja halálát. Amennyire kedvvel, szívvvel végezte nagyapám a szakmát, a mészároságot, Gyuri, aki szintén kitanulta, sose szerette, csak az apja miatt lett mészáros. Kizárólag a zene érdekelte, a zeneszerzés. Táncdalokat szerzett, több lemeze is megjelent tudomásom szerint. 1947-ben nősült először, de ettől a feleségétől elvált. A második felesége keresztény nő volt. Piroskának hívták, keramikus volt, gyermekük nem született. Tartottuk velük a kapcsolatot. Valamikor az 1990-es évek vége felé halt meg, az értesítőn keresztény temető volt megjelölve, és Jánossal úgy éreztük, mi nem vehetünk részt egy olyan szertartáson, ahol egy hajdani kóser mészárosost nem a hagyománynak megfelelően búcsúztatnak.

A szüleimet az apám öccse, a Dezső Miklós hozta össze. Az Andrássy úti Lukács cukrászdában mutatták be őket egymásnak. Terveztek egyházi esküvőt is, de nagyanyám halála miatt, illetve a gyász miatt csak polgári esküvőt tartottak, ami a hetedik kerületi elöljáróságon volt. Körülbelül egy évig albérletben laktak a Dózsa György úton [akkor: Aréna út], mert közben készült a lakásuk: nagyapám vett egy földszintes házat az Alpár utcában [ma: Ida utca], ráhúzatott egy emeletet, és így oldódott meg a lakásgondjuk.

Mi az Alpár utca 4-ben laktunk, és egy sarokház választotta el a két lakást egymástól, de a házmesterlakáson át lehetett vágni, bemenni az ajtójukon, kijönni a konyhájukon, és már a Garay tér 12-ben is voltunk. De a lakás olyan elhanyagolt és koszos volt, hogy amíg átmentünk, visszatartottuk a lélegzetvétel. A házmester – akiről később úgy hallottam, a nyilasokhoz csapódott – mindkét házban dolgozott. Mindennap találkoztam nagyapámmal, ha bementem az

üzletbe, de vasárnaponként nála, nagyapámnál ebédeltünk. Az ebédeket a háztartási alkalmazottja, a Katica szolgálta fel. Nagyapám nagyon kényelmes ember volt, nagyon ritkán járt hozzánk, de elvárta, hogy mi menjünk hozzá. Meg a kóved miatt is. Nagyapám diktátor típusú ember volt, senki nem mert ellentmondani neki. Nagyapa és apám kapcsolata szívélyes volt, de nem volt meghitt.

Háromszobás lakásban laktunk, nem voltak szomszédaink, a földszinten rendőrőrs volt, miénk volt az emelet. A hálószoba amolyan típusos hálószoba volt. Egyszerű bútorokkal berendezve, drapp, festett bútorokkal. Ágyak, toalett-tükör, éjjeliszekrények és egy dívány keresztben az ágy előtt. Két szekrény is volt, egy akasztós és egy polcos. A gyerekszoba volt az enyémmé, festve volt a fal, kiskoromban mesejelenetek voltak fölül. Minden este, amikor felkapcsolták a villanyt, jó estét kellett köszönni, ez nem tudom, miért volt így. Nagyon szerényen volt berendezve, sokáig megmaradt például a pólyázóasztalom és a rácsos ágyam. Egy kis vaskályha is volt, ami majd szétrobbant a forróságtól, de csak a környékén volt meleg. Az ebédlő tapétás volt, dohányszínű tapéta volt a falon kék mintával, elég nyomasztó volt számomra. De nagyon elegáns volt. A berendezést egy újpesti műbútorasztalos, Polgár Alajos csinálta, aki minden évben eljött, megnézte és végigsimogatta a bútort, hogy rendesen ápoljuk-e – mint a saját gyermekét –, és a faragásokat kis kefével kitisztogatta. Volt egy zongora, Palik és Fia gyártmányú, azon egy tisztaselyem terítő, egy Gorka váza [Föltehetően Gorka Géza (1894–1971) műve. – A szerk.], amiben szárazvirágcsokor volt. Volt egy nagyobbítható asztal is, óriásira lehetett kinyitni, kék ripszhezű hat székkal, komód és kredenc is volt, szép porcelánokkal. A lehetőség megvolt arra, hogy sokan üljenek körül az asztalt, de mindig csak az asztal fele volt, fél abrosszal terítve. Egy gyönyörű türkizzöld majolikakályhánk volt, ami nagyon látványos volt, csak éppen nem fűtött rendesen. Úgyhogy az egész családi élet télen mindig a kályha körül zajlott, mindenki rátapadt, egymást lökdöstük, hogy meleghez jussunk. A konyha olyan hideg volt, hogy a szódavíz is megfagyott. A fürdőszobában fűteni kellett az óriási rézkályhát ahhoz, hogy melegvíz folyjon a csapból.

Anyám nem tudott ugyan főzni, de a háztartási alkalmazottat [Őket akkoriban cselédeknek hívták. – A szerk.], Szkuhala Zsófit be tudta tanítani. Szóban elmondta, amit ő a gyakorlatban nem tudott volna megcsinálni. Tőlem pedig már tizenhat éves koromban elvárták, hogy főzzek! Zsófit imádtam. Ő Szerbiából jött, magyarul rosszul beszélt, németül viszont jól. S ha anyám azt akarta, hogy ne értek valamit, akkor németül beszélt a Zsófi-val. Tizenegy évig volt nálunk. Nem mi voltunk az első munkahelye, ő akkor harminc-negyven év körül lehetett. Hosszú vörös haja volt, amit kontyban hordott, és én nagyon szerettem fésülgetni a haját, néha megengedte. Nem volt túl kedves, de én nagyon kötődtem hozzá. A konyhából nyíló kis szobában aludt. Nem ültünk vele egy asztalnál, ő a konyhában evett. Ez volt a szokás. Volt cselédkönyve is. Mindenkivel jó kapcsolatban volt, nagyon érzékeny ember volt Zsófi. Ha anyám keresett valamit, és nem talált, rögtön azt gondolta szegény, hogy rajta keresi. Pedig nálunk nem számított, ki mennyit eszik. Zsófi mondogatta ilyenkor: „Ja nem kapom enni, már menem is.” Majd jött egy rendelet, talán 1940-ben, hogy a külföldi állampolgároknak el kell hagyni Magyarországot. Zsófi köszönés nélkül ment el, mert annyira fájt a szíve. Hazautazott, soha többet nem hallottam róla [Az 1940. április 25-én kiadott, 500/1940. számú belügyminiszteri rendelet alapján a hatósági engedély nélkül Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak a rendelet megjelenését (illetve érkezésüket) követő 24 órán belül jelentkezniük kellett a rendőrhatalóságnál. A külföldiek tartózkodási helyüket a rendőrhatalóság engedélye nélkül nem hagyhatták el. Amennyiben nem

kaptak engedélyt a további itt-tartózkodásra, a tartózkodási engedély lejártával kötelesek voltak elhagyni az országot. – A szerk.] Lett utódja, de ahhoz semmilyen érzélem nem fűzött.

Volt egy mosónő, az jött nagymosásra. Az szinte szertartásszámba ment, mert előző nap beáztatták a teknőt a mosókonyhában, aztán lúgot főztek. Még a napi koszt is ehhez igazodott, jó laktató ételt kellett főzni, általában bablevest és valami tartalmas tésztát. A háztartási alkalmazott volt, aki vasalt, de annak is megvolt a módja, mert előzőleg fleichtolni kellett a ruhákat [azaz belocsolni], és a lepedőket kihuzigálni. Ehhez engem hívtak segítségül. Aztán nedvesen állt egy darabig [szoroson összetekerve], majd faszenes vasalóval ki lett vasalva. A szidolozás [Azaz főleg rézből, esetleg ezüsből készült holmik, kilincsek, küszöbsínek, esetleg ablakpárkányok stb. kifényesítése a Sidel nevű speciális tisztítószerrel. – A szerk.] péntekenként volt – tehát mindennek meg volt a maga ideje.

Apám rendkívül szerényen öltözködött, annyira szerényen, hogy előfordult az is, hogy foltozott ingben járt. Ha a gallér elkopott, akkor a hátából csináltak újabbat. De ő szeretett azzal demonstrálni, hogy nálunk páváskodjanak a nők. A férfiaknak nem kell. Igaz, csináltatott cipőben járt, de az akkor nem számított luxusnak. Az anyámnak nagyon jó ízlése volt, az én ruháimat is ő tervezte, és a Dembinszky utcában varrta meg egy nagyon ügyes varrónő. Házivarrónőnk is volt, rá nem bízott anyám komolyabb szakértelmet igénylő munkát, ő évente jött hozzánk foltozni. Mivel nagyon spórolt anyám, egyre olcsóbb varrónőnél varratott. De akkoriban bármilyen anyagi körülmények között éltek az emberek, javították a ruháikat. Kabátot például egy Jelenfy nevű férfiszabó varrt nekünk az Elemér utcában, de az első kabátomat egy török szabó varrta, a nevére is emlékszem, Szarajlin Bukasinnak hívták.

Végül is nem éltünk rosszul, ha apámnak éppen volt állása, és jól keresett, a szüleim állandóan félretettek pénzt, gyűjtöttek nekem hozományra a Magyar–Olasz Bankban. Annyit, hogy szinte két háromemeletes házat lehetett volna belőle venni. Egész életükben spóroltak. Lakbérre nem volt kiadásunk természetesen, ha csak azt tették volna félre, az is száz pengő feletti összeg lett volna.

Apám szociáldemokrata vezető volt, szemináriumokat tartott. Rendkívül művelt volt, irodalomban, történelemben és ideológiailag is. Igen egyszerű emberek is jártak hozzá az Alpár utcai lakásba: fűtők, szénhordók, többnyire tanulatlan emberek. Bejöttek, köszöntek, én nem voltam olyankor bent a szobában. Volt köztük egy cipész is, Guzli Dávid, akinek apám odaadott később egy koffer holmit, hogy vigyázzon rá. A háború után visszaadott mindent. És elmondta, milyen kellemetlen volt neki a sárgacsillagos holmikot őrizni. Akkor már apám nem élt, amikor visszahozta a bőröndöt. Azt hiszem, apám összekötő volt a kommunista párt és a szociáldemokrata párt között, de ennél pontosabban nem tudom.

Anyámat egyáltalán nem érdekelte a politika. Ő inkább művészekkel, festőkkel jött össze, apámnak külön társasága volt. Közös barátaik nem nagyon voltak, mivel az ízlésviláguk merőben más volt. Néha közösen elmentek egy-egy evezős összejövetelre a Rómaira, a Podolecz-csónakházba. Társasági életet főként rokonokkal éltünk, például sréhen szemben lakott egy orvos nagybátyám: Dr. Sonkoly Ödön, aki korábban a Zsidókórházban, majd a Visegrádi utcai rendelőben volt szülész-nőgyógyász, és nyolcvanegy éves korában nősült először. Vele vagy délelőtt, vagy délután, de minden nap együtt voltunk mi, ketten, anyám és én. Nem kínálgattott bennünket semmivel, nagyokat nevtünk, és járkáltunk a lakásban.

A nagyszüleim még valamennyire vallásosak voltak, de a szüleim már nem. Nem vezettünk kóser háztartást. Sertéshúst természetesen nem ettünk, bár anyám egyfajta sonkát, ami sertéshúsból volt, nagyon szeretett, és a tejes-húsos szétválasztása sem volt tartva [lásd: étkezési törvények]. A nagyünnepeken kívül ritkán jártak templomba. Imaház volt a környékünkön az Aréna úton – ez most Dózsa György út –, közel a Thököly úthoz, a második vagy a harmadik ház lehetett. Legalább egy kilométernyire volt zsinagóga innen, s nagyobb ünnepeken gyalogoltunk. A zsinagóga az volt, ahol most vívóterem van. Jeles ünnepeken olyan helyre mentünk, ahol rabbi volt. Jom Kipurkor a huszonöt órás böjtöt megtartották a szüleim.

A Hanukát nem tartottuk, de otthon trenderliztünk. Tulajdonképpen mindig az evéssel járó és az örömunnepeket tartottuk meg szívesen, mint a széderestét, de azt csak a vacsoráig. Nem olyan nagyon régen tudtam meg, hogy ahogyan akkor csináltuk, az csak a felét jelenti a szédernek. A forgatókönyvet, a Hágádát az apám olvasta fel, hogy mit kell csinálni a nagyapámnak, aki levezette a szédert, és én mondtam gyerekként a má nistánót, nagyon lámpalázasan. Nagyapám testvére, a Cili néni jött el hozzánk Újpestről, ő csinálta meg a szédertálat, hogy minden rajta legyen [A szédertálon a következő rituális ételeknek kell hagyományosan rajta lenniük: kárpász (ez általában petrezselyem), keserű fű (friss torma vagy saláta), hároszet, egy tálka sós víz, csontos sült hús (lábszár vagy csirkenyak) és főtt tojás. A kárpász a tavaszt, a termékenységet, a reményt jelenti. A keserű fű a rabszolgaságban sínylődő zsidók keserű sorsát jelképezi. A hároszet a habarcsot jelenti, amellyel a zsidók az egyiptomi építkezéseken dolgoztak. A sós víz a zsidók könnyeit idézi. A tojás, amely a gyász hagyományos jelképe, a Templom lerombolására emlékeztet. Végül a hús azt jelképezi, hogy „kinyújtott karral” szabadította meg az Örökkévaló Izraelt. – A szerk.]. A vacsorát követően már nem folytatódott a felolvasás, de a négy pohár bort azért elfogyasztottuk [Széderekor kötelező négy pohár bort elfogyasztani. Azért ennyit, mert a Tóra négy különböző kifejezést használ Izrael kiszabadítására: „megszabadítalak benneteket”, „megmentelek benneteket”, „megváltalak benneteket” és „népemmé fogadlak titeket”. – A szerk.]. Az ennivaló hagyományos volt: maceszgombócos húsleves, utána csirkesült, marhahús, tarhonya, savanyúság, kompót, macesztorta. És a nyolc nap alatt nem ettünk más, mint amit lehet ilyenkor [lásd: Pészah].

A szüleim „kicselezték”, nehogy antiszemita benyomások érhessenek, mert elemibe még nem, de később zsidó iskolába jártak. Elemibe 1932-től az Aréna útra írtak be – ahová zömmel zsidó gyerekek jártak –, ez volt az az iskola, ahova még anyám is járt néhány évig. „Kert-iskola” vagy „Park Iskola” volt a neve. Köhögős, gyakran megbetegedő gyerekek jártak oda. Télen-nyáron oldalt nyitott pavilonokban tanultak a gyerekek a hátsó kertrészben. Ez már beépült azóta. Négy évig jártam oda: volt ott elemi, polgári és ingyenkonyha a szegényeknek. (A gyerekek nem kaptak enni sehol, csak később, a Zsidó Gimnáziumban volt étkezés.) Klári néninek hívták a tanárnőt. Néhány osztálytársamra emlékszem, például Neumann Györgyre – vele a Zsidó Gimnáziumban is együtt jártam – és Goldberger Mártára, Halász Katira. Érdekes volt felnőtt emberként, megváltozott külsővel viszontlátni őket. Én csak zsidó gyerekekkel barátkoztam, anélkül, hogy bárhol, bármi atrocitás ért volna, talán ösztönösen. Iskolai rendezvények alkalmával néha szavalókórus jött előadást tartani, de állami ünnepekre és az ezekkel kapcsolatos programokra ebből az időből nem emlékszem. Talán az volt furcsa, hogy pár gyerek március tizenötödikén úgynevezett magyaros ruhában, a lányok pártában jöttek. A zsidó ünnepekkor nem mentem iskolába, de otthon sem egészen „szabályosan” tartottuk meg az ünnepeket, hiszen utaztunk járművön Sábátkor [lásd:

szombati munkavégzés tilalma], otthon nem imádkoztunk ünnepeken sem. Viszont keresztény ünnepekkel soha nem foglalkoztunk, nem volt karácsonyfám sem. Olyan volt például, hogy Mikuláskor kivettem a cipőimet, de anyám szenet meg krumplit tett bele. Ezen nagyot nevtünk, ezt ő viccnek szánta. Húsvétkor meg hozzánk is locsolók jöttek, mert pénzt vártak tőlünk. Adtunk is.

Szabadidőm nem nagyon volt, a szüleim mindent belém akartak nyomni. Némettanárnő járt hozzám, aki mozgásművész is volt, úgyhogy egyúttal tornára is tanított. Egy óra német, egy óra torna hatéves koromtól, ehhez kilenc évesen még hozzájött az angol nyelv is. Később egy igazi, komoly mozgásművész iskolába is jártam, a Szabó József utcába. Ékes Klárának hívták a tanárnőt, és a saját lakásában tanított. Ott volt egy öltözőszoba a tanulóknak. Klára néni előtornázott, mi pedig utánoztuk. Volt évváró ünnepély, betanított koreográfia, amikor a szülők megnézhatték a gyerekeket. Magas volt a tandíj, a szüleim fizették. Később ez a tanárnő építtetett egy saját házat a Stefánia úton – a Thököly úttól a második ház –, ahol már zuhanyozó volt, nagyobb tornaterem, nagyobb öltöző.

Nyaranta az egész család, az egész háztartás lovas stráfkocsival leköltözött nyaralni, házakat béreltünk ki. Olyanokkal mentünk, akikkel Pesten is összejöttünk. Barátokkal, például Altmannékkal, ahol egy fiúgyerek volt. Meg rokonokkal is – például apám húga, Bruckerék a gyerekekkel, az unokabátyámmal, Pistával és az unokanővéremmel, Verával. Vele szinte együtt nőttünk fel, hiszen sréhen szemben laktak, ő is oda járt iskolába, ahová én, és csak kilenc hónap volt kettőnk között. Már Pesten készültek a szülők ezekre a közös nyarakra. Volt egy óriási utazóládánk, akkora, amibe öt ember is belefért volna, és abban vittük az egész háztartást, fazekakat, lábasokat, mindent. Vittük természetesen a háztartási alkalmazottat is. Nagyon szép helyeken jártunk, és nagyon szívesen mentem mindenhová. Családonként, közel egymáshoz béreltek a szülők házakat. Voltunk Mátyásföldön, Gödöllőn, Visegrádon is. Apám például Gödöllőre minden nap lejött, de Visegrádra csak hétvégén, péntek este vagy szombaton. Őt pihentette már maga az utazás is, és ha hajóval érkezett, azt nagyon élvezte. Ha apám lejött, akkor nagyon sokat foglalkozott velünk, gyerekekkel. Erdőbe vitt bennünket kirándulni. Mivel Gödöllőn egy vacak kis strand volt, átvitt minket Öreghegyre, aminek gyönyörű nagy strandja volt. Mentünk a Szent Jakab-tóhoz is. Különböző társasjátékokat játszottunk együtt, barkochbáztunk is. A szülőknek színházasdit adtunk elő az Altmannék kertjében, az unokatestvérem, Brucker Vera volt a kötél-táncos, de a kötél le volt fektetve a földön, és úgy „egyensúlyozott”.

Anyámmal tökéletesen harmonikus volt a kapcsolat. Olyan volt, hogy azt hittem, nélküle létezni sem tudok majd. A szemünk villanásából értettük a másikat. Teljesen egymásnak éltünk, minden este hozzám bújt az ágyba, és megbeszéltük, ami aznap történt. Állandóan hülyéskedtünk. Anyámnak fergeteges humora volt, rengeteg viccet csináltunk. Amikor skarlátos voltam, és nagyon súlyos betegen feküdtem, hogy felvidítson, felöltözött férfiruhába, zsirárdi kalapba [Vízszintes karimájú, lapos szalmakalap, amely 1900 körül kezdett elterjedni, először férfi-, majd női viseletként. – A szerk.], bottal, férfiingben elkezdett táncolni. Külön gyermekorvosom volt, a mindenkori nyaralóhelyeken is. Nagyon féltettek engem, miután születésem előtt egy testvérem, Péterke mellhártyagyulladásban meghalt. Két és fél évesen úgy halt meg, hogy egy trombitát fogott a kis kezében. És az ő fényképe volt a szüleim ágya fölött, ami engem nagyon nyomasztott.

Amikor az elemi iskolát befejeztem, a Zsidó Gimnáziumba jártam az Abonyi utcába, ami nagyon közel volt, és nagyon nívós iskola volt. Nagyon szigorú és puritán iskola volt, senki nem tudta a másiktól, szegény-e vagy gazdag. Ez nem volt téma. Rendkívüli, szinte válogatott jó tanárokkal. Olyan tanáraink voltak, akiknek nem kellett minket pedagógiaileg fegyelmezni. Lenyűgözően érdekesen tanítottak. A tantárgyismereten kívül is szuggesztív egyéniségűek voltak. A tanítást csak élvezni lehetett. Az osztályfőnököm doktor Tímár Magda volt, nagyon művelt teremtés, ő a latint tanította nekem. Anyaként vigyázott az osztályra, nem hagyta volna, hogy igazságtalanság érjen bennünket, mindig kiállt értünk.

Volt egy matematikatanár – melleleg utáltam a tantárgyat –, Péter Rózsának hívták, aki több tanárral együtt a felszabadulás után egyetemi katedrát kapott, és könyvei jelentek meg a matematikaoktatásról. Az ő óráin némán ültünk, nem kellett fegyelmezni bennünket, annyira magával ragadott a lelkesedése. Glaserné Neumann Vilma az irodalmat tanította, ő amolyan széplélek volt, ha valami szomorú dologról magyarázott, el-elsírta magát. Adorjánné Betz Klára [Becz Lászlóné Adorján Klára] angolt tanított, és nagyon jól. Volt egy énektanárunk, a Sziráki Márton, ő közvetlen modorú ember volt, sokat foglalkozott velünk. A rabbinkat, doktor Kandel Sámuel – őt a gettóban ölték meg – nagyon szerettük, rendkívül sokoldalúan művelt ember volt. Olyan rabbijaink voltak, akik nem gépiesen tanították a hittant, hanem megmagyarázták a Tóra összefüggéseit és a Tóra előírásának a hatását a társadalomra, hogy a tórai törvények hogyan tették jobbá az egészségügyet, az oktatást. Az igazgatótól, doktor Zsoldostól viszont féltünk. Nem bántott senkit, de volt olyan gyerek, akire rákiabált, és az bepisilt [Zsoldos Jenő (1896–1972) – irodalomtörténész, nyelvész, 1920-tól a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának (később Anna Frank Gimnázium) tanára, 1939–1965 között igazgatója. 30 éven át állandó munkatársa volt a „Magyar Nyelvőr”-nek, főleg szótártörténeti dolgozatokat publikált, a reformkor nyelvével és a munkásmozgalom szókincsének kutatásával foglalkozott. – A szerk.].

Háromszor egy héten délután hat óráig voltunk iskolában. Rettenetesen nehéz volt, mert felvettek egy csomó olyan tárgyat, amiről azt hitték, hogy ha például zsidó lányok gyakorlati dolgokat – neveléstan, háztartástan, varrás – tanulnak, akkor majd megállják a helyüket az életben. Sport alig volt, és hétvégeken is jártunk iskolába. Pénteken előbb mehettünk haza, szombaton istentisztelet volt ott, az iskolában, amin kötelező volt a megjelenés – természetesen én is mindig ott voltam –, és vasárnap is volt tanítás. Én ipari tagozaton jártam négy osztályt [lásd: Zsidó Gimnázium], ami azt jelentette, hogy a gimnáziumi anyagokon túl még varrni és főzni is tanultunk. Késő estig voltunk az iskolában. A megterhelés annyira igénybe vett fizikailag, hogy egy alkalommal a dobogón álltam, és összecsucoltam.

Volt háztartástan-neveléstan óra is. Hamvas Anna tanította a háztartástant. Az iskola alagsorában egy gyönyörű, tíz tűzhelyes konyha volt, a fél osztály főzött, a másik fele ezalatt másik tantárgyat tanult, és a végén együtt fogyasztottuk el, ami elkészült. Ugyanis a főztünket meg kellett enni. Volt egy alkalom, olyan tortát csináltunk, aminek a receptúrájában nem volt liszt, csak tojás, cukor és őrölt mandula. És a tanárnő mondta: „És most a masszát tepsibe tesszük.” Néma csönd lett, senkinek nem volt mit tepsibe tenni, megettük menetközben. Kóser sütést-főzést, sőt még diétásat is tanultunk. Frau Kohn, egy német menekült zsidó nő volt a vallási felügyelőnk.

Egyik tantárgyat sem szerettem túlságosan, de kötelességből igyekeztem mindent jól csinálni, a szüleim elvárásának megfelelni. Nem mondták, hogy tanuljak jól, de ez benne volt a levegőben.

Nem direkt módon, de én dicsérettel lettem nevelve. Ezért a legkisebb letolástól már borzasztó jelenetet rendeztem, mert nem voltam hozzászokva, hogy büntessen valaki vagy lehordjon. Nem mindig kaptam apró ajándékot, ha jól sikerült egy dolgozat vagy jól feleltem, de emlékszem, még egy sikeres foghúzás után is kaptam valamit.

A gimnáziumban jól éreztem magam, mint mindig, megtaláltam a baráti körömet. Az osztálytársaimmal minden születésnapot megünnepeltünk, Zsúrokat rendeztek a szülők. Anyám például egyszer kitalálta, hogy egyik születésnapomon dirndlizsúr legyen.

Két évvel az érettségi előtt kitelepítették az iskolát a Wesselényi utca 44-be, ott is érettségiztem 1944-ben, sárga csillaggal a mellemen, miközben az ablakok alatt német katonák meneteltek, énekeltek.

Apám a bőrszelmét Hirsch Jakabtól [apai nagymama testvére] tanulta meg, ő segítette hozzá, hogy üzletet nyisson, először az akkori Landau utcában [ma Vasvári Pál utca]. Aztán egyszer nem tudta a bőrt szállító többi nagykereskedőt kifizetni, még az 1930-as években történt ez. Apámat elhagyta a szerencséje, és több alkalommal is tönkrementünk. Apám lelkiileg is összeomlott. Akkor ezt úgy hívták, hogy inszolvens lett, csődöt jelentett. Először még valahogyan magához tudott térni, de már nem ment jól, és nem is szerette az egészséget. Betörtek hozzá falbontással, és minden áruját elvitték. Ez az István úton volt, ahol először a 6-os szám alatt, majd a 16. szám alatt működött már kiskereskedőként, a Bethlen téri templommal szemben. Egyetlen alkalmazottja volt, Rosner úr. Őt a zsidótörvényekkor [lásd: zsidótörvények Magyarországon] el kellett bocsátania [A 2. és 3. zsidótörvény és a rendeletek egyedül a nem zsidó háztartási alkalmazottak tartását tiltották, illetve azt szabályozták, hogy mekkora méretű műhelyben/üzemben hány zsidót lehet alkalmazni. – A szerk.].

Aztán illegálisan dolgozott az apám, feketén, tanácsadóként, a Magyar Lajos Gépszíjgyárban, ahol a tulajdonostól, aki zsidó volt, a második zsidótörvény miatt elvették a gyárat, és odaadták Havaldának, aki előmunkás volt ott. Nem ő túrta ki a Magyarot, hanem kinevezték oda. Ez lett a Havalda Gépszíjüzem a Hajós utcában, az Operaháznál. Voltunk ott vagy tíz éve, emlékeztek apámra. Havaldáék nagyon rendes emberek voltak, egy év alatt gazdagodtak meg, egy szobakonyhas lakásuk volt a kezdetben, majd a Sváb-hegyen lett villájuk. Eltették a holmijainkat is, és ami megmaradt, azt tulajdonképpen ők őrizték meg.

Apám rendkívül öntudatos zsidó volt, és ha valahol, valami rosszízű dolgot érzett, tapasztalt, verekedett. Az én apám összeverte azt, aki antiszemita megjegyzést tett. Azért is vitték el. Végül is, amikor [1944.] október tizenötödikén a Horthy-proklamáció volt, egy napra le lehetett venni a sárga csillagot a házról. Az apám levette, odament hozzá egy férfi, és azt mondta: „Te büdös zsidó! Azt hiszed, ez végleges?” Apám leszállt nyugodt léptekkel a létráról, és összepofozta. Harmadnap elvitte egy tizenéves nyilas gyerek, akinek azt mondta – mintegy felmentésként –, „Te biztosan nem magadtól jöttél, téged küldtek...”. Nem jött vissza.

Nekünk, zsidó lányoknak és asszonyoknak negyvenöt éves korig be kellett vonulni a zuglói KISOK-pályára. Ez [1944.] október végén volt, apámat, szegényt, október huszadika körül vitte el a nyilas suhanc. Zuhogó esőben, sártengerben ültünk egész nap, majd a Rákos-rendezőn fölültették vonatra a társaság egyik felét, a másik felének azt mondták a rendőrök, hogy jöjjenek holnap, mert ma létszámfelettiük. Úgyhogy hazamentünk a hátizsákkal a Nefelejcs utca 12-be – itt volt egy

lakás, ami az anyám unokatestvéréé volt. A Nefelejcs utcai ház csillagos ház volt, de többet nem mentünk [a KISOK-pályára]. Állandóan úton voltunk, állandóan költöztünk. Azért kellett ennyit költözni, mert egyre rosszabb költöztették a zsidókat. Egy részüket a Dunába lötték [lásd: zsidók Dunába lövése], egy részüket deportálták, és kevesebb csillagos házra volt szükség.

Tizenegy hónapig egyik helyről a másikra mentünk, egyre kisebb csomagokkal. Laktunk az Alpár utcában, aztán a Nefelejcs utcában, a Pozsonyi úton, ami védett ház volt, onnan elvittek a Teleki téri nyilas házba, onnan eljutottam a svéd védett házba, a Tátra utcába, aztán onnan megint vissza a Pozsonyi útra. Sokszor voltunk étlen-szomjan. Le voltunk fogyva rettenetesen. Hetek elmúltak, amikor ivóvíz sem volt, nem működött a vécé sem, és negyven ember is volt egy lakásban – ez a Pozsonyi út 40-ben volt. Hoztak sebesülteket is, olyat, akinek egy lövés szilánkja átvágta a veséjét. Ő ott vérzett el. A megalvadt vért léptük át a szoba közepén. Kimenni, élelmet szerezni zsidóknak nem lehetett, kijárási tilalom volt. Le voltak zárva a házak, és fegyveresek őrizték. A csillagos és a védett házakat egyaránt, ez 1944 decemberében volt.

Engem egy alkalommal, december elején lehetett, elvittek a nyilasok a Teleki tér 10. szám alá, ahol még vizet sem adtak inni [A Teleki tér 4-10-ben (az egykori Antiszemita Párt egyik gyülekezőhelyének – Teleki tér 8 – szomszédságában) volt nyilasház – gyűjtőház –, ahova 1944 őszén „utcán elfogott, lakásokból kirángatott zsidókat hoztak be... . Egy csoportjukért, ötven-valahány ember, akiket december első napjaiban elhurcoltak a nemzetközi gettóból (Tátra utca 15), Wallenberg emelt szót. Nap mint nap ki tudott innen menteni néhány embert, mindenkit azonban ő sem” – olvasható a „Zsidó Budapest” c. munka 480. oldalán. – A szerk.]. Feküdtem néhány napig egy lakás egyik szobájában, s kiderült, hogy anyám másod-unokatestvérének, doktor Várkonyinak a lakása. Mindennap sorakozót tartottak a nyilasok, és vitték az embereket a Józsefvárosi pályaudvarra deportálni. Ekkor apámat már elvitték, tán nem is élt (az egyik Holokauszt füzetben egy névsorban olvastam néhány éve a nevét [Az interjúalany az 1992-től publikált Holocaust füzetek sorozatra gondol, amelyet a Magyar Auschwitz Alapítvány ad ki. – A szerk.]).

Tíz nap múlva a svédok visszahozták a nyilas házból. Azt hazudtam, hogy svéd védlevelem van, mert úgy láttam, csak azokat viszik ki, a többieket deportálják, de elvették a nyilasok. Egy magyar táborigazgató és a svéd követség tisztviselője jött minden nap, és megkérdezte az adataimat. Egy lista volt nála, belelestem, s onnan olvastam ki valakinek – Friedländer Kittynek – az adatait, akiről tudtam, hogy valóban van védlevele. Megígérték, hogy három napon belül értem jönnek. Így is történt.

A Tátra utcába vittek egy védett házba, ahol egy hatalmas anyakönyvben ellenőrizték az adatokat, és kiderült, hogy nem én vagyok Friedländer Kitty, mert nem tudtam „anyám” leánykori nevét. Nagyon elszégyelltem magam a hazugság miatt, és a kijárási tilalom ellenére visszaszöktem anyámhoz. Anyám már olyan állapotban volt, hogy nem tudott felkelni, nem tudott mozdulni. Egy nyilas volt épp akkor a lakásban, aki anyámat akarta elvinni, de amilyen állapotban volt, helyette engem választott. Szegényke elkezdett zokogni: „Most mit csináljak? A gyerekeimet már egyszer elvitték, most jött vissza, és most újra?” Rám nézett a nyilas – lehet, hogy nem is az volt, akinek látszott, hiszen sok cionista öltözött be akkoriban egyenruhába, hogy mentse a zsidókat [lásd: haluc fiatalok]. „Maradjon, feküdjön az ágyba”, mondta nekem a nyilas. Így úsztam meg.

[1945.] január közepe táján már percenként változott a ház meg a Pozsonyi út és környéke „tulajdonosa”. Ejtőernyővel jöttek oroszok, akkor azt hittük, vége, a környék tiszta. Kimentünk, s már ismét német katonákat láttunk. Legalább ötször cserélt gazdát felszabadulás előtt a környék. Én azt gondoltam, hogy a szovjet katonák rögtön szeretni fognak bennünket, meg is szólítottam egy őrt a kapuban, és – nem is tudom, hogy jutott eszembe – kértem, táncoljon. Érdekes volt, mert meg is tette. Anyám, amikor ezt elmeséltem neki, azt mondta: „Te, ez az ember percenként teszi kockára az életét, ne tekintsd olyannak, mint akinél táncot rendelhetsz.” Húsz háznyira tudtunk végre vizet szerezni, egy nagy vejdingben cipeltük.

Március elején találtam egy kétkerekű kocsit, amelyet a zöldségesek használtak, és azon toltam el a Nefelejcs utcába anyámat is és a nagyapámat is. Ez egy gyönyörű, hatszobás lakás volt, s abban a szobában, ahol haldokoltak, gyönyörű mintájú tapéta volt. Szegény anyám, amikor hallucinált, alakokat vélt felfedezni rajta: „Odanézz, ott jön apád, lehet látni!” Nagyapám március 23-án, anyám március 26-án halt meg. Segítséggel eltemettem őket a Kozma utcai temetőben.

A rokonokról szinte semmit nem tudtam, pedig az apai nagymamám három háznyira lakott tőlünk, a Szent István park 24-ben [máshol: 25.], én a Pozsonyi út 40-ben [1944-ben]. Ez egy gyönyörű ház most is, a halljában egy fehérmárvány aktszobor van medencével, melyben békeidőben aranyhalak úsztak. Ott több mint negyven halott volt felslichtolva. A nagynénik, apám testvérei, Jolán és Ilonka a védett házban éltek túl a soát. Ők kerestek és találtak meg engem. Hónapokig jártam hozzájuk ebédelni gyalog, mert nem volt még villamos. Ők az Újlipótvárosban laktak, én a hetedik kerületben, a Nefelejcs utcában, és mindennap mentem hozzájuk ebédelni, s az volt a kötelességem, hogy utána hálából ki kellett takarítani a lakást. És ez már automatikusan, magától értetődően ment.

Ebben az időben, úgy 1945 áprilisától volt, hogy minden szerdán egy orosz katona vitt engem másokkal együtt a Gorkij fasor 8-ba, az úgynevezett Wodianer villába közmunkára [A könyvkiadó és könyvkereskedő Wodianer család egyik villája a Liget fasor – ma Városligeti fasor – 45. szám alatt volt. A ház 1907-ben épült. – A szerk.]. Egy összeköpködött lépcsőházat kellett felmosnom. És ahogyan dolgoztam, Mozart zenét hallottam. Abbahagytam, amit épp csináltam, és megkerestem a zene forrását. Egy gyönyörű oszlopcsarnokban ült egy kopasz, szemüveges orosz tiszt, és zongorázott. Odasúgtam neki németül: „Chopint nem tud játszani?” Fel sem nézett, meg sem nézte, ki szól hozzá, és már váltott is. Negyedóra múlva megjelent, és megkérdezte: „Ki volt, aki tőlem Chopint kért?” „Én”, feleltem. „És ki vagy te?” „Egy zsidó lány vagyok, aki teljesen egyedül maradt, de nagyon szereti a zenét.” Odaszólt a legénynek, aki ránk vigyázott: „Ez a lány többet nem takaríthat, nem moshat követ!” Ezután becsomagolt nekem ennivalót, és rendszeresen gondoskodott rólam a későbbiek során is. A tisztiszolgája hozott kenyeret, vaját nekem, s ez tartott nagyjából három hétig.

A nagybátyám, anyám öccse fél év múlva jött haza tetvesen, teljesen lerongyolódva, három év ukrajnai munkaszolgálat után. Meztőláb jött, a cipőjét a partizánok rabolták el. Egy klottnadrágja maradt, abban volt télen a havasokban. Később is, minden reggel, mivel megszokta, az ablakhoz állt, és a tetveket kereste a ruhájában. Vele együtt költöztem később a régi otthonunkba. Visszaigényeltem a régi, Alpár utcai [ma: Ida utca] lakásunkat, amiből egy szobát, a régi ebédlőt használhattam, a nyilas, aki 1944 tavaszán elfoglalta, ott maradt, a holmijaink eltűntek. Szörnyű volt. Például kimostam az ágyneműmet, lelopta a szárítókötélről, ha felkapcsoltam a lámpát,

leoltotta. Hemzsegtek a lakásban a poloskák, borzalmas állapotok voltak.

Hogyan kezdtem újra? A semmiből. Semmink nem maradt. Talán csak a bútor. Eszembe sem jutott, hogy kivándoroljak, az volt a természetes, hogy itt éljek. A családból egyetlen unokatestvérem ment ki, még 1938-ban. Voltak persze barátaim, akik ezt az utat választották, különböző helyekre mentek el. Egyedül maradtam. Senkim nem maradt. Se nagyanyám, se nagyapám, se anyám, se apám. És akkor a rokonság elhatározta, hogy valamit kell még tanulnom, hogy el tudjak helyezkedni, hogy ne nekik kelljen eltartani engem. Tizenhét-tizenkilenc éves koromban gyors- és gépírást tanultam, 1945 márciusában elhelyeztek a Jointnál, a Sas utca 14-ben. Az egy óriási apparátus volt, ahol akkor ötezer ember dolgozott. A Jointnál először kifutó voltam pár hónapig, aztán gyors- és gépíró lettem a jogi osztályon. Az egyik legkitűnőbb ember mellé, dr. Friedmann Endre, a jogi osztály vezetője mellé kerültem, akitől rengeteget tanultam. Ő később kiment Amerikába, és a Nemzetközi Jogászszövetségnek lett az elnöke. Olyan fantasztikus és nagy tudású ember volt. Egészen addig voltam ott, amíg meg nem szűnt a Joint 1949 novemberében. A Joint magyar neve Országos Zsidó Segítő Bizottság volt [Az OZSSB nem a Joint magyar neve volt, hanem a Jointtól és máshonnan érkező segélyek elosztását lebonyolító szervezet. Lásd ott. A Jointot pedig 1953 folyamán utasították ki az országból. – A szerk.]. Minden önéletrajzomba ezt írtam, amikor el akartam helyezkedni, és soha senki nem kérdezte, minek a rövidítése ez.

Az első férjem kollégám volt, Arányi István, a szomszéd szobában dolgozott. A jogi osztályon volt egy iratszékény, és ahogy magasra akartam feltenni egy aktát, a szobában éppen bent lévő pénzügyi vezető gúnyosan megjegyzést tett arra, hogy milyen szép kombiném van. Ott állt egy kolléga, akit addig nem ismertem, és odaszólt: „Engedje meg, hogy bemutatkozzam! Arányi István vagyok, és most jöttem Sopronbánfalváról (ott vezetett egy otthont, ahol a volt deportáltakat egészségileg és fizikailag följavították, mielőtt Pestre jöttek volna), és legközelebb, ha magasra kell fölteni aktát, ne hagyja, hogy ilyenek ki legyen téve, majd én segítek.” Hívott, menjek vele az operába. Így kerültünk össze.

A férjem Budapesten született 1912-ben. Érettségi után a textilszakmában helyezkedett el, egy nagykereskedőnél, a Radványnál a Wesselényi utcában. Három évig volt Ukrajnában. Szörnyű körülmények között volt munkaszolgálatos. Borzasztó dolgokon ment keresztül, tele volt a feje sebhellyel, olyan helyen volt, ahol a legnagyobb hidegben, mínusz harminc fokban, hajnalban kivezényelték őket. Ott az udvarban és a saját vizeletükben kellett feküdniük addig, amíg bele nem fagynak. Sikerült megszöknie onnan, és aznap érkezett haza, amikor a feleségét Mauthausenbe deportálták. A két éves gyereke egy vöröskeresztes otthonba került a Rózsadombra, amit a nyilasok kifosztottak. Az anyja mondta, hová vitték a kicsit. A gyereket teljesen felfújódva, apátiában találta az édesapja. Elvitte magával Sopronbánfalvára abba az otthonba, amit vezetett, feljavították. Együtt neveltük a kisfiút, Gábort tizennégy éves koráig. A Joint után az első férjem a Hungarotexnél volt állásban, és a haláláig ott dolgozott. Gábort az apja halála után egy ideig én neveltem. A kinevezett gyám, Radvány Károly, aki a férjem gyermekkori jó barátja volt, ragaszkodott ehhez. De aztán úgy látta, hogy Gábor egy férfit jobban respektálna, és 1956-ban Brazíliába vitte, ahol a nagynénje és anyai nagyanyja élt. Most hatvanhárom éves, könyvkiadással foglalkozik változatlanul Brazíliában, elvált, két felnőtt lánya van, ritkán ír nekem.

Én 1950-ben elhelyezkedtem a Szabványügyi Hivatalban először adminisztrátorként, aztán üzemmérnökként dolgoztam ott. A Könyvüipari Műszaki Főiskolán tettem különbözetit, amihez a

ruhaiipari végzettségem adott alapot. Műszaki főelőadó voltam, és a konfekciósabványokat csináltam: munkaruhákat például, hogy milyen méretű legyen. Bizottságokban voltam benne, nemzetközi tárgyalásokra jártam, ahol az egységes méretezést tárgyaltuk, ami azóta már régen megoldódott. Felelős beosztásom volt. Harminchárom évet töltöttem ott. Szinte valamennyi vezető zsidó származású volt, kiváló értelmiségi társaság gyűlt össze, és nem volt szakmai féltékenység, mert mindenkinek önálló munkaköre volt.

Többször jelentkeztem a pártba, apámra való tekintettel és saját felfogásomra való tekintettel. Legszívesebben szociáldemokrata lettem volna, de arra akkor nem volt lehetőség. Mindig közölték, hogy polgári származásom miatt nem vettek fel, hiába mondtam, hogy azon én nem tudok változtatni. Volt valami statisztika, aminek meg kellett felelniük, ha munkásszármazású lettem volna, felvettek volna. 1952-ben jelentkeztem először, majd 1955-ben feladtam. Semmilyen ünnepségen való részvételt nem erőltettek ránk, nem volt kötelező kivonulás, az állami ünnepekből annyi volt csak, hogy munkaszüneti nap volt. Ennek ellenére mentünk önként, szívesen, nagyon kollegiális, jó légkörű kollektíva volt. Az 1950-es években egy rövid ideig még DISZ-titkár is voltam. Emlékszem, egy március tizenötödikei ünnepségen kellett beszédet mondanom, s annyira izgultam, hogy előtte való este azt álmodtam, hogy a beszéd minden második oldala elveszett, és én összevissza beszélek.

Olyan remek volt a társaság, hogy a munkaidő után is összejöttünk, uszodába, kirándulni jártunk együtt. A közvetlen felettesem, akivel gyakran voltam külföldön együtt kiküldetésben, egy nagyon kellemes ember volt, és Erika ma is a barátnőm. Vele már öt éve egy szobában dolgoztam, amikor kiderült, hogy ő is a Zsidó Gimnáziumba járt. Szóval baráti társaság alakult ki, a férjek-feleségek is összebarátkoztak. A legjobb barátom, akinek a férje nehézipari államtitkár volt, ő sincsen már, meghalt. Az 1950-es évek első felében igazán lehetett társasági életet élni. Nem volt még televízió, az ember minden estére csinált programot: vagy egy nagy séta, vagy beülés vacsorázni, ami fillérekbe került - olcsóbb volt a vendéglő, mintha otthon ettünk volna. Szívesen jártunk a Moszkva étterembe a Gorkij fasorban [ma Városligeti fasor], ahol zene volt, és táncolni lehetett. Aztán volt a Rózsa utcában egy hely - mi zárándokhelynek hívtuk, mert tele volt előtte az utca magánautókkal -, ahol olyan tartalmas leveseket adtak, hogy azt sem tudtuk, milyen leves, mivel mindenféle zöldség volt benne. 1956-ban ez a társasági élet lanyhult, a televízió hatására majdnem teljesen megszűnt [Magyarországon a rendszeres műsorszolgáltatás 1958-ban indult meg, heti négy nap adásidővel (összesen nem egészen 20 óra). - A szerk.], és sokan elhagyták az országot a barátaim közül.

Egy alkalommal találkoztam antiszemita megnyilvánulással a munkahelyemen, de azt magam megoldottam. A párttitkár azt mondta, hogy „egy társaságban voltam, ahol egy orvos, egy ügyvéd és egy zsidó volt”. Azt feleltem, hogy „miért nem előbb mondtad, akkor abból megéltem volna, nem tudtam, hogy egzisztencia zsidónak lenni”.

Sokat utaztam az 1950-60-as években már, többször voltam a Szovjetunióban, az NDK-ban, de Nyugaton is gyakran, Franciaországban, Angliában. Nyugatra 1964-ben mentem először [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél]. Évente három-négy alkalommal voltam külföldön. Ezek szakmai utak voltak, a szocialista országokat szinte csak én képviseltem abban az időben. Úgy néztek rám, mint egy unikumra. Nagy sikerem volt mint egy szocialista országot képviselő szakembernek. Külföldön csak angolul folyt a tárgyalás, társalgás. Ezek az utazások általában

egyhetesek voltak. A Hivatalban külön „útlevelés” volt, majdnem mindent ő intézett. Könnyedén kaptam útlevelet, vízumot, bár kikérdeztek, ki marad itthon a családból. De soha semmilyen kérelemmel nem fordultak hozzám, vagy ellenszolgáltatást kértek volna. Dehogy! A [Szabványügyi] Hivatal nevében utaztam, a nevükben szóltam, ha kellett.

1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] minden nap bejártunk dolgozni, gyalog, a Lövölde térről az Üllői útra, hiszen közlekedés nem volt, a legnagyobb lövöldözés közepette is. Ennivalót, hideg élelmiszert ott kaptunk. Rengeteg romot meg halottat láttam, borzasztó volt. A Szabványügyi Hivatal előtt feküdt egy szovjet katona, több napig, klórmésszel beszórva. Az oroszok sok halottat szállítottak a tankokon is, rá voltak a holttestek kötözve a tankra. Nem félelem volt bennem, hanem irtózat. És én ezt akkor ellenforradalomnak tekintettem, a megítélése később más lett. Romos lett a város, és nagyon sokan haltak meg. Akkor voltak antiszemita hangok. Fiatal egyetemisták a házban lévő kollégiumból elfoglalták az irodákat azzal a címmel, hogy arra már nem lesz szükség, hiszen ez egy baloldali szervezet, nem tudom, mire érthették ezt a megjegyzést.

A férjem 1956 januárjában halt meg, gyomorfekélyben. Özvegyen maradtam, és mivel nagyon rosszul bírtam az egyedüllétet, elkezdtem válaszolni házassági hirdetésekre. Borzasztó furcsa figurák jelentkeztek, végül találkoztam egy nagyon értelmes, nem zsidó emberrel, akiről attól függetlenül is, hogy állandóan azzal traktált, hány nővel volt dolga, éreztem, hogy nem hozzám való. Nagy zavarban volt, és azt mondta nekem, ne haragudjak, ő is érzi, hogy mi nem vagyunk összeillők, de van egy barátja, egyetemi évfolyamtársa, akit szívesen bemutat nekem. Ettől féltem kicsit, hátha ő sem lesz zsidó, mert rossz emlékeim voltak már nem zsidókkal kapcsolatosan – a sok megaláztatás, a fasizmus. De miután elmondta, hogy a barátja önkéntes volt az angol hadseregben, Palesztinában, megnyugodtam. Úgyhogy összehozott bennünket. Budán, a Krisztina presszóban találkoztunk először 1958. március tizenötödikén. Kettesben maradva, csak annyit mondott a későbbi férjem, Vince János: „Itt ül az utolsó nő az életemben.” És április negyedikén, kétheti ismeretség után már bejelentkeztünk a házasságkötő terembe.

A második férjem székesfehérvári, 1916-ban született. A Jókai utca 6. szám alatt éltek. Az édesapja alkoholista volt és lánzdohányos, a gyerekek dolga volt a cigarettatöltés. Édesanyja paplankészítő volt, ő tartotta el a családot, mert a férjének nem volt munkavállalási engedélye. Ugyanis mivel 1919-ben a székesfehérvári direktórium tagja volt [lásd: Tanácsköztársaság], rendőri felügyelet alatt állt. Rendszeresen kellett jelentkeznie a rendőrségen, és csak feketén dolgozott, besegített egy ottani szabónak. Az egyik szobájukban nem is volt bútor, csak javításra hozott paplan, azon nőttek fel a gyerekek, mert ágyuk sem volt. A férjemnek volt egy testvére, Weinberger György, akit Mauthausenben egy meszesgödörből húztak ki a halottak közül, később Olaszországban élt egy ideig, majd Amerikában telepedett le, ott is halt meg.

A férjem Székesfehérváron érettségizett – ahol csak az elemi volt zsidó, a középiskola már nem –, nagyon szorgalmas és sikeres gyerek volt, országos tanulmányi versenyeket is nyert [1842-ben alakult a zsidó elemi iskola, amely később az innen elszármazó híres orientalista, Goldziher Ignácnak a nevét vette fel. – A szerk.]. Úgy tartotta fenn magát, mivel a szülei nem vállalták a taníttatását a középiskolában, hogy két-három tanítványt szerzett magának, velük tanult, így nem került a szüleinek pénzbe. A tanításért pénzt kapott, s az is jó volt, hogy külön nem kellett készülnie a tanításra, mert nála gyengébbeket oktatott, és ezekkel a gyerekekkel együtt járt iskolába. Akkoriban négyezer zsidó élt a városban [Ez a szám minden bizonnyal erős felülbecslés,

Lásd: Székesfehérvár. – A szerk.], és rendkívül erős kasztrendszer volt. Voltak szegény zsidók, zsidó polgárok és dúsgazdag zsidók is, kevesen, de nem vegyültek egymással. Még a gyerekek sem jöttek össze. Jánost néha meghívták gazdag családok is, mert okos és kedves fiú volt, táncosnak jó volt a zsúrokon. Élt ott egy csodálatos, művelt fiatal rabbi [Feltehetően dr. Hirschler Pálról (1907–1944), a neológ hitközség rabbijáról van szó, aki elpusztult a holokausztban. – A szerk.], egy idősebb is, a nevekre nem emlékszem, és két zsinagóga is működött: egy neológ és egy ortodox. Mindkettőt lebombázták. A férjem a neológ zsinagógába járt imádkozni.

János két évig egy francia biztosítótársaságnál dolgozott, a Foncière-nél [A Foncière Általános Biztosító Intézet 1904-ben alakult Budapesten, első vezérigazgatója Schön Vilmos volt. – A szerk.]. 1938-ban vagy 1939-ben az egyik rabbi azt mondta neki: „Fiam, itt borzasztó dolgok következnek, ha mozogni tudsz, ha teheted, menekülj Magyarországról.” Ekkor ő felutazott Pestre, hogy elintézzé a vízumot. Nem emlékszem, milyen követség vagy külképviselet intézte, de nem a cionisták voltak, arra emlékszem. Az épület előtt megszólította egy férfi, és kérdezte tőle, hová akar utazni, majd ingyen a kezébe nyomott egy vízumot, amivel el tudott utazni [Palesztinába] egy olyan hajón, amin ötször annyian voltak, mint ahánynak szabad lett volna. Bulgáriából indultak, de előzőleg pár napot ott töltöttek. Amikor megérkeztek, az angolok hetekre internálták őket [Palesztina ugyanis brit mandátum volt, és az angolok éves bevándorlási kvótát állapítottak meg, amitől még a háború alatt sem voltak hajlandók eltérni. Ezért megpróbáltak minden bevándorlótak szállító hajót elfogni, és az utasokat Ciprusra internálták, ahonnan minden évben csak bizonyos számú embert engedtek legálisan bevándorolni Palesztinába. – A szerk.]. Majd egy közösségbe került, és egy falut, mosávot alapítottak a mostani Rehovot helyén. Mindenkit valamiféle szakmukára jelöltek ki, Jánost egy jemeni cipésmester mellé tették. Gyakorlott szakember volt, gyönyörűen beszélt ivritül, de semmilyen más nyelvet nem tudott, úgyhogy a férjem kénytelen volt megtanulni. A szakmát nem tanulta meg, de a nyelvet igen, és később akcentus nélkül beszélt.

1940-ben aztán önként jelentkezett az angol hadseregbe, egészen 1946-ig angol katonaként a Zsidó Brigádban harcolt. A zsidó katonáknak nem volt becsületük az angolok előtt, mert nem ittak. Az angol kiképzőtisztek viszont folyamatosan. Egyszer a férjem a szabadnapján Tel-Avivban berúgott, és attól kezdve már tudta a nevét a felettese. 1946-ban a legjobb minősítéssel szerelt le. Akkoriban az volt a szokás, hogy a katonai feljebbvaló írásos véleményt adott. Ő a legjobb referenciát kapta, úgyhogy ezzel angol területen boldogulhatott volna.

Neki honvágya volt, és elhatározta, hogy hazajön. Először Olaszországba ment, ott találkozott az öccsével, akit halottnak hitt, és együtt voltak pár hónapig. Az öccse nem akart Magyarországra jönni, elutazott Amerikába. A férjem abban a reményben, hogy a menyasszonya várja őt, hazajött. A volt menyasszonya nem jött haza a deportálásból, de táviratozott neki Palesztinába: „Gyere haza, mert az első adandó alkalommal jövök én is.” Nem jött. A húga is, János is várta, de nem jött. Aztán ők összemelegedtek, és összeházasodtak. Az első felesége is székesfehérvári volt, akárcsak a férjem. Kilenc évig éltek együtt. Egy fiúgyerek származott abból a házasságból. A házasság megromlott, elváltak.

Három hétig voltunk egy alkalommal Izraelben, látogatóban, nekem nagyon tetszett, csak úgy érzem, nekünk a férjemmel előbb kellett volna találkozunk, akkor kimentünk volna. Negyven év körül már nem lehet új életet kezdeni olyannak, akinek nem olyan a szakmája, amivel rögtön el tud helyezkedni. A férjem állandóan bánta, hogy hazajött. Imádta Izraelt, minden érdekelte az

országgal kapcsolatosan, gyönyörűen beszélt ivritül. Izraelben rengeteg barátunk volt, amikor ott voltunk, mindig máshol laktunk. Például Ramat-Ganban, Jeruzsálemben, Beer Seván – ott egy kerámiaművésznél, Májer Juditnál, ő van egyedül már csak a barátok közül, a többiek mind meghaltak...

János nem volt vallásos, ő baloldali, a zsidó néphez tartozó, úgynevezett cionista zsidó volt. A zsidó ünnepeket nem templomba járással tartottuk meg, hanem ajándékokat vettünk egymásnak, és olyan ennivalókat főztem, ami akkor a hagyomány szerint szokás volt.

A férjem munka mellett – a Művelődésügyi Minisztériumban dolgozott osztályvezetőként vagy tizennyolc évig – elvégezte a közgazdasági egyetemet. Utána a Báthory utcában lévő Művészeti Alap gazdasági igazgatója lett. János köteles volt hivatalból minden jelentősebb kulturális eseményen ott lenni, minden kiállításra meghívták, volt jó pár olyan, amit ő nyitott meg. Ingyenyegyünk volt minden színházba és moziba is. Oda mindig ketten mentünk. Volt baráti társaságunk is, a János volt katonatársa az angol hadseregből, a Laci, szegény, már régen meghalt, és a Radványék, akik hazajöttek Brazíliából, azok nagyon jó barátaink voltak, velük szinte naponta találkoztunk. Ösztönösen, talán nem tudatosan, de kizárólag zsidó emberekkel barátkoztunk. És egymáshoz jártunk látogatóba.

1960-ban megszületett a közös gyermekünk, Judit. Nem volt rendes lakásunk. Az Alpár utcai lakást otthagytam, és még az első férjemmel vettünk egy Király utcai társbérletet, ami akkor nagyon olcsó volt. Közösen laktunk egy lumpenproletár, részeges házaspárral, akiknek a barátai sokszor ott feküdtek részegen az előszobában. Jánossal minden elköveltünk, hogy önálló lakáshoz jussunk. Vele csak két évet laktam a Király utcában, 1960 januárjában hosszú részletre vettünk egy lakást itt, a Csaba utcában, és az inflációval egészen jelentéktelenné vált a fizetnivaló, amiről azt hittük, hogy képtelenek leszünk egy életen át törleszteni.

Judit lányom nem járt zsidó iskolába, abban az időben nem volt sem általános, sem középiskola felekezeti [A Zsidó Gimnázium a felekezeti iskolák 1948/49-es államosítása után is a Pesti Izraelita Hitközség tulajdonában maradt, és megtartotta felekezeti jellegét. A gimnázium 1952-ben elköltözött az Országos Rabbiképző Intézet épületébe, és 1965-ben felvette az Anna Frank nevet. – A szerk.]. Két házzal feljebb íratjuk be általános iskolába és aztán gimnáziumba [Judit egy jó nevű első kerületi gimnáziumban érettségizett. – A szerk.]. Judit már asszonyként, gyerekek mellett végzett egyetemet. Először szociális munkás szakon végzett egy főiskolán, majd szociológiát tanult egyetemen. Ott egyetlen vizsgája volt hátra, amikor meghalt. Sok állása volt, és végül családgondozó lett a nyolcadik kerületben, ahol főleg cigányokkal foglalkozott. Szerette és sajnálta őket, mert utált mindenféle megkülönböztetést. A kliensei nagyon szerették őt, el nem lehet mondani, mennyi apró ajándékkal lepték meg

A zsidóságról, mint mondtam már, pici kora óta rendszeresen hallott, érdekelte is a történelmi, történeti része, és annak ellenére, hogy otthon nem ünnepeltük meg, öntudatos és lelkes zsidó lett, nagylányként péntekenként elment a Rabbiképző zsinagógájába Scheiber professzor [lásd: Scheiber Sándor] istentiszteleteire. Oda gyakran engem is elvitt magával. Ott egy nagyon jó társaság alakult ki, a főrabbi nagyon meghatározó egyéniség volt, a fiatalok imádták, és boldog volt, akinek egy darab szombati kalácsot adott. „Nézd meg a gyönyörű kezét, amivel a kalácsot osztja”, mondta a lányom. Otthon, mint akkor, amikor még csak ketten voltunk Jánossal, nem tartottunk ünnepeket, de sokat meséltünk neki a zsidóságról, a szenvedésekről is. Amikor az apja

először ment hivatalosan Nyugatra, 1966 körül Londonba, Judit egy aranymezűt kért és kapott tőle.

A lányom rendkívül problémás kamasz volt. Többször virrasztottunk ébren vagy mentünk el a rendőrségre, amikor nem jött haza időben. Volt, hogy néhány házzal arrébb volt egy társasággal, de nem jelentkezett. Megkönnyebbültem, amikor elköltözött tőlünk, és örültünk, amikor férjhez ment. A párja nagyon rendes keresztény ember. Szegény férjem nagyon nehezen, csalódásként élte meg azt, hogy nem zsidó emberhez ment feleségül. A vejemnek még az elején mindent elmondunk a zsidóságról, és arról, mit jelentett ez a mi családjunkban, hány ember életét jelentette, és milyen megaláztatásokat. Ez nagyon megrázta őt, addig semmit nem tudott erről. A vejem rendkívül ügyes kezű ember, ha faanyag kerül elé, csodákat hoz ki belőle. Ez a szakmája is, asztalosnak tanult érettségi után, de jó pár dologba belefogott ezen kívül is. Volt mentőssegéd és beteghordó is. Két gyermekük született, Marci 1985-ben született, Sára pedig 1992-ben. Nem kaptak különösebben vallásos nevelést otthon, inkább zsidó öntudatra nevelték őket. Nem tartanak semmilyen zsidó ünnepet, de keresztényt sem. Sára rendes állami iskolába jár, Marci végig a Wesselényi utcai Amerikai Alapítványi Iskolába járt, most idén érettségizett.

1983 óta, amióta nyugdíjas vagyok, dolgozom a hitközségnél. Bár nem vagyok templomba járó vagy kóser háztartást vezető ember, de mégis amiatt, hogy dolgoztam a Jointban, gondoltam erre. Nem akartam csak a háztartással foglalkozni, éreztem, még sok energia van bennem, ezért tartottam fontosnak a további munkát. Domán István főrabbit közvetve ismertem, s ő szólt nekem, hogy lenne az újságnál, az „Új Élet”-nél most felvétel, jönnék-e. Nagyon nehezen vettem fel, pedig azt gondoltam, hogy a hitközségnél előny az, ha valaki a Zsidó Gimnáziumban érettségizett. Hetek teltek el, amíg végül felvettek az „Új Élet”-hez. Előfizetéseket, hirdetésekint intéztem, korrektúrát csináltam és imprimatúrát. A lap akkori főszerkesztőjét Kecskemétinek hívták. Nem volt rabbi, újságíró volt. Őt követte Domán István főrabbi, aki rendkívül művelt, tájékozott ember volt. Mivel nem nagyon tudott szervezni, nagyon izgalmas volt, mert sokszor éjfélig ott voltunk a szerkesztőségben. Ugyanaz a munka, ami ma délben befejeződik, akkor éjszakáig tartott. Volt úgy, hogy értem jött a férjem a nyomdába, hogy olyan későn ne járjaljak az utcán. A mostani főszerkesztő szintén rabbi, őt Kardos Péternek hívják. Van érzéke a dolgokhoz, megbízható és szorgalmas. Huszonkét-huszonhárom éve itt dolgozom, a hirdetésekkel, előfizetésekkel foglalkozom.

A rendszerváltás éveiben, de már előzőleg is nekem nagyon furcsa volt a hitközségnél, olyan volt, mintha a háború előtt lennék valahol, olyan kategóriák voltak, amiket én korábban nem is hallottam, hogy „gazdagon ment férjhez”, vagy „nem rendes ember, de gazdag, és ezért szeretni kell”, szóval egy külön világ volt a hitközség. Nekem az volt szokatlan, hogy otthon, nálunk az embereket a tudásuk, a képességük, a produktumuk és nem a bankbetétjük alapján ítélték meg. Maga a rendszerváltás hangulatilag nem volt érezhető. A hitközségnél szerintem kapitalista szemlélet volt korábban is. Azt nézték, kinek van jobb nyugati kocsija, akinek keleti autója volt, azt kinevették. Igaz, élénkebb, pezsgőbb lett az élet, sok irodalmi és zenei rendezvényt tartottak, lehetett válogatni közülük, és ezt az újságon is észre lehetett venni.

A hagyományokhoz, a tradíciókhoz való viszonyom mindig egyforma volt, hiszen zsidó vagyok, annak is vallottam magam mindig, soha nem tagadtam meg a zsidóságomat, büszke is voltam rá, zsidó nevelést kaptam, zsidó iskolába jártam. Bennem semmi nem változott.

Másfél éve veszítettem el az egyetlen lányomat, Juditot – aki látszólag sosem volt beteg, rosszul lett az utcán, kórházba került, és egyetlen hét alatt meghalt, tele volt rákos daganattal – és a férjemet, aki hétévi betegség után ment el. Engem rákos daganattal operáltak, és a műtétem után alig három héttel eltemettem a férjemet is. A nagyobbik unokámmal, Marcival élek [Nem sokkal az után, hogy az interjú készült, Marci kivándorolt Izraelbe a nagyanyja tudta nélkül. – A szerk.]. Sára Gödöllőn él az apjával. Egyikünk sem dolgozta még fel a gyászt. Erőmhöz mérten maximálisan igyekszem ellátni és megadni neki mindazt, ami szükséges. Dolgozom, olyankor elfeledkezem kicsit mindenről, de otthon, a megszokott tárgyak között nagyon nehéz, nagyon fáj. Már nincs türelmem olvasni, de azért a „Népszabadság”-ot naponta átnézem. Néha keresztretjtvényt fejtek, a televízióban a híradókat angolul, németül is megnézem, ezen kívül nem sok műsor köt le.